

E-ISSN: 2564-680X (Online)
Kış Sayısı / Winter Issue
Aralık / December 2023

Cihat USLUCAN (2023). "19. YÜZYIL OSMANLI TOPLUMUNDA KAMUOYU OLUŞTURMADA CAMİLER"
Cihat USLUCAN (2023). "MOSQUES IN FORMING PUBLIC OPINION IN THE 19TH CENTURY OTTOMAN SOCIETY"
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. Aralık, s.245-257. / Tokat Gaziosmanpaşa University The Journal of Social Sciences Research. Winter, p.245-257.

Alan(Tarih Araştırması) / Field (History Research)

Doi Numarası / Doi Number: 10.48145/gopsbad.1376070

Geliş Tarihi / Received: 14.10.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 08.11.2023

19. YÜZYIL OSMANLI TOPLUMUNDA KAMUOYU OLUŞTURMADA CAMİLER

Cihat USLUCAN^{1*}

¹Doktora Öğrencisi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı

*cihad0343@hotmail.com,

⁺ORCID: 0009-0004-4917-2222

Öz–Camiler, Osmanlı Devleti'nde önemli bir konuma sahipti. Esas fonksiyonu ibadet etme mekânı olan camiler, bunun yanı sıra sosyal, siyasi ve ekonomik hayatın da bir parçasıydı. Öyle ki Osmanlı mahallesinde toplumsal merkez cami ve mescitlerdi. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin birçok sorunla uğraşmak zorunda kaldığı yıllardı. Bir yanda devletin modern sürece dâhil olmak ve tebaasını bir arada tutmak için yaptığı yenilikler bir yanda da gayrimüslim unsurların ayrılıkçı hareketleri vardı. Sosyal ve ekonomik hayata dair modern düzenlemeler yürürlüğe sokulurken geleneksel toplum yapısı da değişime uğruyordu. Bu durum bütün bir yüzyılın özeti gibiydi. Tüm bu karmaşık ve girift yapıları, gittikçe artan merkezi otoritenin varlığı içerisinde, camiler; iktidar dışı unsurlara toplumsal taleplerin dile getirilmesinde bir alan açacaktı. Müslümanlar için kutsal mekânlar olarak kabul edilen camiler; kitlelere ulaşma, eylemlere meşruiyet zemini oluşturma ve dikkatleri üzerine çekme konusunda önemli bazı faaliyetlerin merkezi olacaktı. Bu çalışmada Osmanlı Devleti açısından önemli bir zaman aralığında önemli bir kurumsal mekân olan camilerin, kamuoyu oluşturmadaki etkileri incelenecektir. Ancak bu faaliyetlerin faili devlet ve iktidar gücü değil onun dışında yer alan müslim ve gayrimüslim unsurlar olacaktır.

Anahtar Kelimeler– Cami, Kamuoyu, Toplum, Devlet

MOSQUES IN FORMING PUBLIC OPINION IN THE 19TH CENTURY OTTOMAN SOCIETY

Abstract–Mosques had an important position in the Ottoman Empire. Mosques, whose main function was as a place of worship, were also a part of social, political, and economic life. The social center in the Ottoman neighborhood was mosques and masjids. The 19th century was a time when the Ottoman Empire had to deal with many problems. On the one hand, there were innovations made by the state to be included in the modern process and to keep its subjects together, and on the other hand, there were separatist movements of non-Muslim elements. While modern regulations on social and economic life were being put into effect, the traditional social structure was also changing. This situation was like the summary of a whole century. In the midst of all this complexity and intricacy, and increasing centralization of authority, mosques would provide a space for non-governmental elements to voice social demands. Mosques, which are considered sacred places for Muslims, would be the center of some important activities in terms of reaching the masses, creating a basis for legitimacy for actions and attracting attention. In this study, the effects of mosques, which were an important institutional place for the Ottoman Empire in an important period in creating public opinion will be examined. However, the perpetrator of these activities will not be the state and the ruling power, but the Muslim and non-Muslim elements outside it.

Keywords – Mosque, Public opinion, Society, State

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nde kamuoyu kavramının ortaya çıkışı araştırmacılar arasında tartışılmış ve birkaç fikir ileri sürülmüştür. Kamu kavramı ve bu kavramdan türetilen diğer kavramların (kamusal alan, kamuoyu, kamu düzeni vs.) modern devletin ortaya çıkmasıyla eşzamanlı olduğu iddia edilmiştir (Çetinkaya, 2008:127). Şerif Mardin'e göre 1860 yılında Osmanlı Devleti'nde özel gazeteciliğin başlamasıyla "âmme efkârı" kavramı ortaya çıkmıştır (Şerif, 2006:30). François Georgeon'a göre bu süreci ortaya çıkaran üç etken vardır: modern okullar, iletişim araçları ve basın (Georgeon, 1999:71). Daha yakın tarihli bir çalışmada (Öztürk, 2005:100) ise basın öncesi döneme odaklanılmakta ve söylentilerin yaratıldığı kahvehaneler ile karagöz/meddah oyunlarının kamuoyu oluşumunu etkileyen başka süreçler olduğu belirtilmiştir.

Kamuoyu kavramının belirli bir konu hakkında takınılan ortak tavrı anlamına geldiği (Eryılmaz, 2019:6) ve merkezi yönetimden (devlet) ayrı bir form olduğu görüşü (Öztürk, 2005:97) bu makalenin ana eksenini oluşturmaktadır. Bu yaklaşımdan anlaşılacağı üzere iki temel öge kamuoyunu açıklamaktadır. Birincisi; merkezi iktidarın belirlediklerinden farklı olmak ikincisi ise bu farklılığı benimseyecek çoğunluğun sağlanmaya çalışılmasıdır.

Osmanlı toplumsal düzeninde her Müslümanın camiye devam etme zorunluluğu vardı. Zira cami/mescide devam etmeyenler "bî-namâz" başlığı altında kadı sicillerinde kayıt altına alınır, takibi yapılırdı. (Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, 2010:434-435) Bu durum kitlelere yönelik kolay ve etkili bir iletişim kurmada camilerin önemini arttırdı. Aynı zamanda camiler Allah'ın evidir. Bu inanç; camileri kutsal müesseseler haline getirdiği gibi ona simgesel anlamlar yüklenmesini de sağlar.

İktidarın karşısında bazen onun icraatlarına bazen de tamamen varlığına yönelik eylemlerin ve niyetlerin "ortak tavır" haline gelmesinde kutsal bir müessese olan camilerden neden ve nasıl yararlanmıştı? Camilerin bu potansiyelini sadece Müslümanlar mı değerlendirmişti? Makalede bu sorulara cevap aranacak ve merkezi yönetim dışı unsurların hangi eylemlerle bunu yaptıkları örneklerle tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Camilere Yönelik Saldırıları

19. yüzyıl Osmanlı Devleti ile egemen güçler arasında uzun süren savaşlar ve Osmanlı Devleti adına yaşanan mağlubiyetlerin olduğu bir dönemdi. Mücadele edilmesi gerekenler sadece egemen güçler değildi. Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerin ayrılık hareketleri de başka bir sorundu.

Kendi devletlerini kurmak isteyen Osmanlı tebaası gayrimüslimler, bu ideallerini gerçekleştirmek için çeşitli yollara müracaat etmişti. Ya karışıklıklar çıkararak egemen güçlerin müdahalesini sağlayacaklar ya da Müslümanları kendi istekleriyle buldukları yerden hicret etmeye zorlayacaklardı. Bunu elde etmek için de Müslümanlara yönelik hakaret, baskı ve şiddet uygulayacaklardı. Kısaca istedikleri şey, anarşi ve kaos ortamı oluşturmaktı.

Müslümanlar için belki de en büyük hakaret ibadethanelerine yani kutsal kabul ettikleri camilerine yönelik yapılan

saldırıları. Bunların arasında en sık yapılanı camide domuz veya başka hayvan kesmek, cami duvarlarına bu hayvanların kanıyla haç işareti yapmak, leşi camiye bırakmak veya asmaktır. Bunun üzerine Müslüman ahali de silahlarına davranır ve bunun hesabını sormaya kalkardı (BOA, BEO, 1067/79980, 12 Ş 1315/6 Ocak 1898; BOA, DH.MKT, 1476/118, 28 R 1305/13 Ocak 1888; BOA, DH.ŞFR, 205/115, 23 L 1314/27 Mart 1897; BOA, DH.MKT, 2373/63, 15 RA 1318/13 Temmuz 1900; BOA, DH.İ.UM, 20/14, 23 B 1339/2 Nisan 1921).

Camilere yönelik bu tarz saldırılar sonrası Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında ortaya çıkacak kargaşa devletin hiç istemediği bir durumdu. Bunu engellemek için devletin izlediği birkaç yol vardı. Öncelikle bölgede bulunan ulema ve eşrafın ileri gelenlerinden Müslüman ahaliye nasihat etmesi istenirdi. Hatta kimi durumlarda ahali ile yerel yöneticiler arasında pazarlıklar yapılırdı. Yerel yöneticiler 2 hafta içerisinde fail ya da failerin bulunarak cezalandırılacağını ahali de bu sürede asla şüphelendikleri gayrimüslimlere saldırmayacaklarına söz verilerdi (BOA, DH.MKT, 2373/63, 15 RA 1318/13 Temmuz 1900). Akabinde olaylar yine durulmazsa, bölgede bulunan zabitan ve askerlerin müdahalesi, bu da yeterli gelmezse asker sevkine gidilirdi (BOA, DH.ŞFR, 205/115, 23 L 1314/27 Mart 1897).

Camilere yönelik bu tarz hakaretlerin temel sebebi hiç şüphesiz Müslüman ahaliyi kıskırtmaktı. Bunun için bazen olayın uydurulması bile yetiyordu. Nitekim İşkodra Vilayetine bağlı Yakova'da cami içerisinde domuz kesildiği rivayeti ortamın gerilmesine sebep olmuştu. İktidar ise böyle bir durumda hemen olaya müdahale ediyor, "sunûf-ı ahalinin yekdiğerine karşı tecâvüzâtına men' olunması" ve gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu (BOA, BEO, 3275/245578, 19 S 1326/23 Mart 1908.).

Kimi zaman ise bu tarz saldırıların altında gayrimüslim unsurların kendilerine yapılan benzer hareketlere cevap verme istekleri yatmaktaydı. Böyle bir olay Niş kazasında gerçekleşen bir cami saldırısı sonrası ortaya çıkmıştı. Bölgede bulunan Malisörler daha önce kiliselerine yönelik yapılan kurşunlama ve hırsızlık olaylarını kendilerine yönelik bir "tahkîr" olduğunu düşünerek camide manda kesip kanıyla cami duvarlarına haç işareti yapmışlardı (BOA, DH.MKT, 1476/118, 28 R 1305/13 Ocak 1888).

Gayrimüslim unsurların camilere yönelik hareketlerinden bir diğeri de fiziksel saldırılardı. Bu saldırılar genellikle ya Ermeni olayları çerçevesinde ya da egemen güçler tarafından gerçekleştirilen işgaller sırasında meydana geliyordu. Amaç Müslümanları rencide ederek kıskırtmak, olaylar çıkartmak ve en önemlisi de kargaşa ve düzensizlik olduğuna dair kamuoyu oluşturmaktı.

Ermeni komitacılar tarafından yapılan saldırıların bazıları yakıp yıkmaya, yağma ve talan şeklinde gerçekleşmişti (BOA, DH.MKT, 2072/12, 23 Ca 1313/11 Kasım 1895; BOA, DH.ŞFR, 184/16, 27 Ca 1313/15 Kasım 1895). Bazen saldırılar Müslümanlar camide iken olurdu. Örneğin 1894'de Adana'da yaşanan saldırı sonrası olaylar büyümüş her iki taraftan ne kadar ölüm olduğu bilgisi, Halep ve Adana

Kumandanından tafsilatlı bir şekilde talep edilmişti (BOA, Y.PRK.BŞK, 38/35, 6 Ca 1312/5 Kasım 1894).

Bitlis'te Cuma namazı sırasında komitacıların camiye saldırmaları sonrası çıkan olaylar uzun süre devam ettiği gibi bu saldırının “etrafta pek dehşetli bir surette şâyi’ olması” meselenin büyümesine, başka yerlere de yayılmasına neden olmuştu (BOA, A.MKT.MHM, 619/7, 7 Ca 1313/26 Ekim 1895). Olaylar sırasında 38 Müslüman ve 139 Ermeni öldüğü gibi her iki taraftan da çok sayıda yaralanan olmuştu. Bitlis'teki olayların Muş'taki Müslüman ahaliyi tedirgin etmesinden dolayı orada da herhangi bir olay çıkmaması için bölgeye derhal asker sevk edilmişti (BOA, A.MKT.MHM, 619/8, 8 C 1313/26 Kasım 1895).

Ermenilerin camilere yönelik muhtemel saldırıları hükümeti ciddi anlamda tedirgin ediyordu. Zira bu saldırılar sonrası daha büyük olaylar patlak veriyor ve önü alınamıyordu. Bunun için elde edilen istihbarat yerel yöneticiler ile paylaşıyordu. Gönderilen talimatlarda “Mahremâne” kaydı düşülüyor ve alınması gereken tedbirler bir bir sıralanıyordu (BOA, A.MKT.MHM, 612/8, 1 N 1314/3 Şubat 1897; BOA, A.MKT.MHM, 619/8, 8 C 1313/26 Kasım 1895). Ahalinin emniyetini sağlamak amacıyla ramazan ayı olması hasebiyle iftar, imsak ve teravih vakitlerinde cami ve çevrelerinde güvenliğin sağlanması, bu tedbirlerin kimseyi telaşa sevk etmemesi için dikkat edilmesi ve bu doğrultuda asker, polis ve jandarmanın çok dikkatli olması isteniyordu.

Develi'nin Everek kasabasında ise bazı müfsit Ermeniler Müslüman kıyafetleri giyerek camiye gitmişler ve burada “Ermeniler cami bastı, İslam kalmadı” diyerek ahaliyi galeyana getirip olay çıkmasına neden olmuşlardı. Yapılan tahkikat sonrası olayın faileri olan üç Ermeni tevkif edilmiş ve çıkan kargaşa bastırılmaya çalışılmıştı (BOA, DH.TMIK, 22/71, 10 C 1314/16 Kasım 1896).

Müslümanlar için kutsal mekânlar olan camilere yönelik bu saldırılar ister gerçekleşmiş isterse sadece bir söylentiden ibaret olsun Müslümanların öfkelenmesine ve istenilen kargaşanın çıkmasına neden olmuştur.

Camilere yönelik fiziksel saldırıların yaşandığı başka bir bölge de Balkanlardı. Burada bulunan ayrılıkçı gayrimüslim unsurlar ya egemen güçlerin bölgeye müdahalesini sağlamak için kargaşa çıkarmak ya da girilen savaşlarda fırsatı değerlendirerek Müslüman ahalinin buradan hicret etmesini sağlamak amacıyla camilere yönelik saldırılar gerçekleştiriyordu.

Balkanlarda gerçekleşen Rus işgalleri sırasında ayrılıkçı gayrimüslim unsurlar bu saldırılarda yer alırdı. İbadethanelere yönelik hakaret ve hırçlıklar, bu yapıların yakılıp yıkılması ile sonuçlandığı gibi kimi zamanda el konularak işgal güçleri ve işbirlikçileri tarafından başka amaçlarla kullanılırdı. (Hüseyin Râci Efendi, 2015:188)

Vidin Tüccar Vekâleti tarafından hazırlanmış ve son bir yıl içerisinde Bulgarlar tarafından Müslüman ahaliye yönelik yapılan saldırıları gösteren belgede; camilerin Bulgar askerleri için ya ahır ya da silah deposu haline getirildiği

belirtiliyordu (BOA, HR.SFR(4), 487/81, 28 M 1321/26 Nisan 1903).

Camilere yönelik bombalı eylemler (Birecikli, 2013:237), minarelerin kurşunlarla delik deşik edilmeleri (BOA, A.MKT.MHM, 461/23, 16 C 1290/11 Ağustos 1873), Müslümanlar camide iken silahlı kişiler tarafından basılarak soyulmaları (BOA, DH.EUM.3.ŞB, 1/37, 8 L 1332/30 Ağustos 1914) gibi çeşitli hakaret ve saldırıların amacı belliydi. Müslüman ahaliyi korku ve çaresizlik içerisinde bırakmak. Bununla da ya büyük bir kargaşa çıkarılmış olacak ya da hicret Müslüman ahali için en iyi çözüm olacaktı (BOA, A.MTZ(04), 73/50, 19 N 1319/30 Aralık 1901).

Müslümanlar için kutsal olan ibadethanelerine yapılan bu tecavüzlerin onlarda uyandırdığı duygusal yansıma ise oldukça yüksektir. Kutsal olana yapılan bu hakaretler cezasız kalmamalıydı ancak Müslüman ahali bunu gerçekleştirebilecek fiziki güçten yoksundu.

Kutsal olana yapılan saldırılar sonrası bölgeden hicret etmek zorunda kalan din adamlarından biri olan Zağra Müftüsü Hüseyin Raci Efendi kaleme aldığı eserinde camilere saldıran kimi şahıslarla ilgili ilginç bilgiler aktarır. Cami minaresini yıkan kişinin vücudunda yaralar çıkıp rezil bir şekilde ölmesi, bir diğerinin köy meydanında kurt ısırması dolayısıyla kuduzdan ölmesi ve bir başkasının da minarede gayda çalarken düşmesi bunlara örnek olarak gösterilebilir (Hüseyin Raci Efendi, 2015:188). Kendilerinin güçleri yetmese de ilahi adaletin yanlarında olduğuna dair inançları tamdır.

Camilerin fiziksel saldırılara uğraması sadece komita mensubu gayrimüslimlerin saldırıları ile olmamıştır. Yerel yöneticiler arasındaki kişisel ihtiraslar da böyle durumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Pazarköy Kazası Muhtarı Halil ve İnegöllü Numan Paşa¹ arasında gerçekleşen mücadelede Paşa; koca bir kasabayı, cami ve mektebi ile birlikte yakmıştır (BOA, C.DH, 77/3837, 29 L 1216/4 Mart 1802). Kendisi de Müslüman olan Paşanın bu hareketi oldukça dikkat çekicidir. Onun için amaç, uhdesinde bulunan kazanın muhtarını yola getirmek, benzer faaliyetlerin ortaya çıkmasını engelleyecek gerekli korku ortamını oluşturmak olmalıdır.

Dini bir simge olmanın yanında siyasi hâkimiyetin de göstergesi olan camiler, merkezi hükümete karşı yapılan saldırılarda hedef olmuştur. Bu bazen eşkıyalık faaliyetlerinde (BOA, C.DH, 247/12343, 29 C 1213/8 Aralık 1798; BOA, C.ZB, 76/3789, 17 Z 1211/13 Haziran 1797) bazen de eski yerel yöneticilerin yeni düzene karşı mücadelelerinde (BOA, C.DH, 183/9117, 29 Z 1255/4 Mart 1840) ortaya çıkmıştır. Bu saldırıların amacı korkunun yaygınlaşmasını sağlamak ve hükümran olanın düzenini sarsmak olsa gerektir.

Daha erken dönemde olan ancak farklı bir amacı gösteren bir diğer örnek Bursa'da yaşanacaktı. Afyonkarahisar'ın Bucak Köyü'nden Bursa'ya gelerek Ulu Camii'ye gidip minberde bulunan sancakları alıp dışarı çıkaran İbrahim'in amacı

¹ Adı geçen Numan Paşa, miladi 31 Ocak 1802 tarihli belgede Bey ünvanı ile anılacaktır. Bu durum yaptıkları ile ilgili cezalandırıldığını göstermektedir; BOA, C.ZB, 28/1378, 27 N 1216/31 Ocak 1802.

başkadır. Her ne kadar İbrahim bunu şan ve şöhret için yapmış olsa da bu hareketi eşkıyalık olarak nitelendirilecek ve gereken ceza kendisine verilecekti (BOA, C.ZB, 54/2661, 30 M 1156/26 Mart 1743).

Cezaya çarptırılması istenen bazen devlet yetkilileri de olabiliyordu. Mürefte Kaymakamı Mihran Efendi'nin Cuma günü ayakkabıları ile camiye girmesi ahaliyi oldukça incitmişti. Gelibolu Mutasarrıflığı, Mihran Efendinin niyetinin ahaliyi "aşağılama ve küçük görme" olduğu kanaatindeydi ve ahalinin talebi onun azledilmesi idi. Edirne vali vekili ise ortaya çıkabilecek olumsuzlukları da düşünerek adı geçen kişinin başka bir yerde görevlendirilmesini talep etti (BOA, DH.ŞFR, 213/81, 23 Ra 1315/22 Ağustos 1897).

2. Camilere Asılan Yaftalar

Yafta tabiri kullanımına göre başka anlamları olsa da buradaki anlamı "ilan kâğıtları" (Pakalın, 1993:599) manasındadır. Belgelerde bu ilanlar için "varaka" tabiri de kullanılmıştır. İlanların içerikleri çok çeşitli olmakla birlikte bunların camilere asılmasının temel gerekçesi olabildiğince fazla insana ulaşabilmek ve bahsedilen konuya dair kamuoyu oluşturmaktır.

Camilere yafta asanların başında komita mensubu Ermeniler geliyordu. Belgelere yansıdığı şekliyle amaçları; fesat, kargaşa ve hakaretti. Bu durum belgelerde "fesâd-âmîz bir yafta" (BOA, Y.A.HUS, 268/129, 24 C 1310/13 Ocak 1893), "tehdid-âmîz bir varaka" (BOA, BEO, 846/63413, 25 R 1314/3 Ekim 1896) "muzır bir yafta" (BOA, A.MKT.MHM, 662/46, 9 Z 1319/19 Mart 1902), şeklinde ifade edilmekteydi.

Yaftalar genellikle camilerin kapı ve duvarlarına asılırdı. Bazen işi o kadar ileriye götürürlerdi ki cami içine girip minbere astıkları olurdu. Beylerbeyi Camii'nde gerçekleşen böyle bir olay sonrası verilen arzuhalde faillerin Ermeni olduğu belirtilmekte ve faillerin bulunması için gereken hassasiyetin gösterilmediği dile getirilmekteydi (BOA, BEO, 846/63413, 25 R 1314/3 Ekim 1896).

Ermeniler tarafından asılan yaftalar çeşitli içeriklere sahipti. Niksar'da "Ermeni Milleti" imzasıyla Orta Cami'ye asılan yaftada; saat ve tarih verilerek Müslüman ahali "meydan-ı mukâteleye" davet ediliyordu (BOA, DH.ŞFR, 196/41, 5 Ra 1314/14 Ağustos 1896). Yozgat'ta Büyük Cami abdesthanesinde ise "Türkler gözünüzü açın, aybaşına hazır olun!" yazısı ile bir nevi tehdit dile getiriliyordu (BOA, Y.A.HUS, 329/47, 3 Z 1312/28 Mayıs 1895).

Ermeniler sadece Müslüman ahaliyi kışkırtmak amacıyla değil kimi zaman onlardan destek almak amacıyla da camilere yafta asmışlardı. Gemerek karyesinde cami kapısına asılan böyle bir yafta üstelik Ermenice kaleme alınmıştı. "Size bir şikâyetim var" ifadesi ile başlayan yafta alacak-verecek ilişkileri ile ilgiliydi (BOA, A.MKT.MHM, 662/46, 9 Z 1319/19 Mart 1902).

Yaftalar görevliler tarafından fark edilip ele geçirildikten sonra hemen tahkikata başlanırdı (BOA, A.MKT.MHM, 407/53, 9 Za 1276/29 Mayıs 1860). Genellikle tahkikatın mahremane bir şekilde yürütülmesi istenirdi. Başta yazının sahibi tespit edilmeye çalışılırdı. Akabinde şüphelenilen şahısların yazısı ile ele geçirilen yaftalardaki yazılar

karşılaştırıldı (BOA, Y.A.HUS, 268/120, 21 C 1310/10 Ocak 1893; BOA, A.MKT.MHM, 662/46, 9 Z 1319/19 Mart 1902). Tahkikat sonrası şüpheliler suçlu bulunursa çoğunlukla hapsedilirdi.

Yöneticiler Müslümanların bu yaftalarda yazılanlardan etkilenip gayrimüslimlere yönelik herhangi bir harekette veya saldırıda bulunmaması için çeşitli tedbirler alırdı. Bu tedbirler olay mahallinde bulunan ulema ve eşrafın ahaliye nasihat etmesi (BOA, TFR.I.MN, 44/4394, 22 Ca 1322/4 Ağustos 1904) şeklinde olduğu gibi bölgeye asker sevk edilmesi şeklinde de gerçekleşebilirdi (BOA, DH.ŞFR, 196/41, 5 Ra 1314/14 Ağustos 1896).

Gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında fesat ve kargaşa çıkarmak isteyenler sadece gayrimüslimler değildi. Müslümanlardan bazıları camilere yaftalar asarak ahaliyi gayrimüslimlere karşı harekete geçmeye davet etmişti. Hanya'da "Ey cemaat-i İslamiye artık hâb ve gafletten uyanma zamanı gelmedi mi?" ifadesi ile başlayan varakada, Girit Rumlarının yaptıklarına karşılık verilmesi gerektiği yazılmıştı (BOA, Y.MTV, 144/33, 6 S 1314/17 Temmuz 1896).

Nevşehir'de arka planında yöneticiler arasındaki anlaşmazlıkların olabileceği ihtimali (BOA, DH.TMIK.M, 1/42, 16 C 1313/4 Aralık 1895) de dile getirilen olayda, yaftanın "ikâ'-ı fesad kastıyla" cami kapısına asıldığı belirtilmişti. Kötülük isteyen kişiler tarafından asıldığı belirtilen yaftada "teheyüç-i efkâr ile" Müslüman ahali Ermeniler aleyhine harekete davet edilmişti. Olayın büyümemesi için faillerin hemen yakalanması ve ahalinin sakinleştirilmesi için gerekli tedbirlerin alınması istenmişti (BOA, A.MKT.MHM, 613/20, 17 C 1313/5 Aralık 1895).

Gayrimüslimlere yönelik saldırılar için camilere yaftalar asılması meselesi Avrupa kamuoyunun da gündemine giriyordu. Bunu sağlayan ise basındı. Osmanlı hükümeti bu propagandayı engellemek için çareler aramıştı. Yapılan şey Avrupa basınına sıkı bir şekilde takip etmek ve bu haberlerin yayınlanmasının önüne geçmektir. Eğer bu da başarılmazsa bu yayınlar ilgili devletlerin konsoloslukları marifetiyle tektzip edilirdi (BOA, HR.SYS, 190/4, 23 R 1313/15 Ekim 1895). Bazen de gazetenin Osmanlı topraklarındaki taciri bulunur, "emsaline ibret olmak üzere" bu kişi yabancı statüsünde ise sınır dışı, tebaadan ise başka bir yere sürgün edilirdi. Gazetenin ülkeye girişinin yasaklanması ise zaten kaçınılmazdı (BOA, BEO, 584/43761, 14 N 1312/11 Mart 1895).

Müslüman ahali, sadece gayrimüslimlere yönelik olarak camilere yafta asmamışlardı. Hükümetin beğenmedikleri karar ve uygulamalarından dolayı bu yola başvurdukları gibi bazı özel durumlarla ilgili de yaftalarla kamuoyu oluşturmayı denemişlerdi.

Manastır'da askerler tarafından İshafiyeye Camii'ne bir varaka asılmıştı. Asılan varakada, askerlik müddeti biten erlerin terhis edilmemesi halinde bazı münasebetsiz durumların ortaya çıkacağı tehdidi yazılmıştı (BOA, TFR.I.AS, 70/6959, 23 S 1327/16 Mart 1909).

Kütahya'da ise bir ceza meselesinden ötürü Sadeddin Camii kapısına yafta asılmıştı. Uzun süreli yazışmaların yaşandığı bu olayın nedeni Muhasebe Baş Kâtibi olan Süleyman isimli

şahsa verilen cezanın uygulanmaması idi. Tütün sökümlü esnasında kanun ve nizamlarla ilgili münasebetsiz, padişah ile ilgili de kötü sözler söylemiş olan şahıs, yapılan muhakeme sonrası hapis cezasına çarptırılmıştı. Ne var ki anlaşılabilen bir şekilde cezasını çekmediği gibi görevine de devam etmişti. Ahali bundan rahatsız olmuş ve kanunların harfiyen uygulanmasını isteyen yaftayı cami kapısına asmıştı (BOA, BEO, 576/43143, 25 Ş 1312/10 Şubat 1895; BOA, Y.A.HUS, 320/115, 29 Ş 1312/25 Şubat 1895; BOA, BEO, 584/43766, 14 N 1312/11 Mart 1895; BOA, BEO, 589/44134, 28 N 1312/25 Mart 1895).

Arabgir’de önce hapisane ardından hükümet konağı ve camiye asılan varaka ise rüşvet alınması ve haksız tutuklamalar ile ilgiliydi. Eğer bu haksızlıklar hükümet tarafından akşama kadar düzeltilmez ise döğüşlerin başlayacağı (BOA, Y.A.HUS, 254/68, 22 Ca 1309/24 Aralık 1891) belirtilen varakanın müsebbipleri kısa sürede belirlenmiş, yakalanan üç Ermeni derhal adliye sevk edilmişti (BOA, DH.ŞFR, 153/55, 2 B 1309/1 Şubat 1892). Müslümanların yafta asmalarının gerekçelerinden biri de dini endişeleri idi. Müslüman kadınların, çalışanları Hristiyan olan mağazalardan alışveriş yapmasını kınayan bu yaftalar fark edildikten sonra hemen toplatılmıştı. Kısa sürede gerçekleştirilen tahkikat sonrası faili de ele geçirilmiş ve suçunu itiraf etmişti (BOA, Y.PRK.DH, 8/58, 26 L 1312/22 Nisan 1895). Ancak yerel yöneticiler için olay “hissiyât-ı milliyeyi müteharrik” bir durum oluşturmuştu (BOA, Y.MTV, 119/79, 10 Za 1312/5 Mayıs 1895). Meselenin büyümesinden çekinen Canik Mutasarrıflığı gözaltında tuttuğu olayın faili Tütüncü Mehmed Efendi’ye ne yapılması gerektiğini Trabzon Vilayeti’ne sormuş, vilayet yetkilileri şahsın tahkikat evrakları ile birlikte Trabzon’a gönderilmesini istemişti. Burada yeniden sorgulanıp hatasını itiraf ettiğinden savcılık bu suça karşı bir ceza olamayacağı kanaatine varmıştı. Lakin “herifin geldiği gibi Samsun’a iadesi de münasip görülmediğinden” bir müddet Trabzon’da bulunan akrabasının yanında kalması tembih edilmişti (BOA, Y.A.HUS, 327/22, 12 Za 1312/7 Mayıs 1895).

Canik’te gerçekleşen bu olayın sonuçları sadece faili ile sınırlı kalmamıştı. Dönemin Fransız konsolosu amirlerine bu olay ile ilgili rapor hazırlamış ve konu yabancı devletlerin gündemine girmişti. Ayrıca Yaver Derviş Paşa tarafından Dersaadet’e sunulan raporla bir yönetim zaafiyeti olduğu dile getirilmişti. Bunun üzerine Canik Mutasarrıfı Nuri Paşa, Siroz Mutasarrıfı ile becayiş edilmişti (Günaydın, 2023:74-77).

Diyarbakır’da ise tiyatro oynatılmasına karşı çıkan bir grup Müslüman başkalarını da olaya dâhil etmek amacıyla Büyük Camii kapısına “fesad-âmiz” bir varaka asmışlardı (BOA, BEO, 1094/142781, 12 Ca 1320/17 Ağustos 1902). Varakada tiyatronun dine mugayir olduğu, ancak münafıkların işi olabileceği, Müslümanların münafıkların dinlerine kastına daha ne kadar susacağı gibi tahrik edici

ifadeler yer alıyordu (BOA, DH.MKT, 571/22, 26 Ca 1320/31 Ağustos 1902).

Yöneticiler böyle hadiseler gerçekleştiğinde hemen teyakkuza geçerlerdi. Zira süreç kontrol altına alınmaz ise daha büyük meseleler ortaya çıkabilirdi. Kaldı ki uzun bir süredir Müslümanlar ve gayrimüslim unsurlar arasında kargaşa çıkarmak fesatçıların âdeti idi. Bu tecrübeye sahip yöneticiler de olay sonrası hemen tahkikata başlar ve şüphelileri tespit etmeye çalışırdı.

İlk yapılan tahkikatta her ne kadar içerikte bulunan bazı ayetler bu varakanın ulemadan biri tarafından hazırlandığını düşündürüyorsa da bunun fesatlarıyla meşhur Ermeniler tarafından yapılmış olabileceği dile getirilmişti (BOA, Y.MTV, 233/100, 16 Ca 1320/21 Ağustos 1902). Ancak tahkikat derinleştirilince fail ortaya çıkarılmıştı. “eser-i taassub olan” bu varakayı camiye, 24 yaşında talebeden bir genç asmıştı (BOA, BEO, 1914/143525, 3 C 1320/7 Eylül 1902).

II. Abdülhamid dönemi muhalifleri tepkilerini göstermek, seslerini duyurmak ve ahalden destek amacıyla camilere yaftalar asmayı planlamıştı. Paris’te bulunan bu muhalif gazeteciler, içeriğinde ayet-i kerimeler olmasından başka bilginin verilmediği yaftalar hazırlamıştı. Amaçları bunları İstanbul ve sair vilayetlerdeki sokak ve cami duvarlarına asmaktır. Ancak alınan istihbarat ile bunların yurda girişi yasaklanmıştı (BOA, HR.SFR(03), 493/5, 16 M 1318/16 Mayıs 1900; BOA, DH.MKT, 2348/35, 22 M 1318/22 Mayıs 1900).

Camilere yafta asılması sonrası süreç devletin sıkı takibi altında idi. Zira süreç sonuçları istenmeyen durumların ortaya çıkmasına neden olabiliirdi. Bunun içindir ki yerel yöneticiler yaftaların ele geçirildikten sonra ahaliye tesirinin ne olduğu ile alakalı da malumat verirdi (BOA, BEO, 1914/143525, 3 C 1320/7 Eylül 1902; BOA, DH.MKT, 571/22, 26 Ca 1320/31 Ağustos 1902). Hiç şüphesiz duyulması arzulan, herhangi bir sıkıntının olmadığıydı.

3. Aykırı Vaizler ve Vaazları

Sözlük anlamı “öğüt vermek, uyarmak, sakındırmak” olan vaaz kelimesi “bir topluluğa dinî ve ahlâkî konularda nasihat etmek, dinleyenlerin kalplerini iyiliğe ısındıracak sözler söylemek, uhrevî mükâfat ve azaba dair bilgiler vererek teşvik ve ikazda bulunmak” şeklinde tanımlanır. Bu şekilde konuşma yapan kimseye ise vâiz denir (Cirit, 2012:404). Yine bu kelimedenden türetilen “vâiziyye” tabiri ise vaizlere görevleri karşılığı tahsis edilen ücreti ifade eder (Pakalın, 1993:572).

Vaaz sözlük anlamında belirtildiği gibi dini ve ahlaki konularda Müslümanların eğitilmesi için önemli bir araçtı. Hz. Peygamber ve Raşid halifeler devrinde bu doğrultuda kullanılmıştı. Ancak zamanla resmi bir müessese haline gelmiş ve bu süreçten itibaren siyasi ihtilaflarda propaganda aracı olarak da kullanılmaya başlanmıştı (Uğur, 1987: 323).

Vaizler, Osmanlı siyasal ve toplumsal düzeninde büyük bir öneme sahipti. Vaazlar ise hükümetin reayasını yönetmek için kullandığı en önemli araçlardan birisiydi. Bazen düzenin korunmasında, bazen de yeni düzenin benimsetilmesinde bu araç sıklıkla kullanılmıştı.

Vaazların amaçlar için araçsallaştırılması sadece iktidarın yaptığı bir şey değildi. Muhalifler de vaizler marifetiyle vaazların düzen kuran ve yıkan etkisinden yararlanmışlardı. Muhalif vaazların konusu ve gerekçesi çok çeşitli olabilirdi. Benzer tek nokta iktidar iradesinden “farklı” bir niyete sahip olmasıydı.

Aykırı vaizlerin vaazlarındaki hedeflerinin başında çoğunlukla sultan ve onun iktidarı gelirdi. Bu vaizlerden birisi Ayasofya Vaizi İspirizâde idi. Onun vaazları o kadar etkili olmuştu ki 1730 isyanını yürüten iki liderden birisi olarak kabul edilmekteydi. Bu vaazlar III. Ahmed’in tahtan indirilmesi, birçok üst düzey devlet görevlisinin katledilmesi gibi bir dizi önemli hadisenin gerçekleşmesine neden olmuştu (Yediyıldız, 1982:11).

Vaizler, Sultanların karar alma süreçlerinde de etkili olurlardı. Sultanın kararının beğenilmemesi durumunda kürsüler bu kararın değiştirilmesine yardımcı olabilirdi. Sultanı Viyana seferine ikna etmeye çalışan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, kamuoyu desteği alarak sultana baskı için selâtin camii vaizlerinden yararlanmış ve başarılı olmuştu (Özcan, 2004:247).

Modernleşme sürecinin iki önemli padişahı olan III. Selim ve II. Mahmud da icraatları ile aykırı vaizlerin hedefi haline gelmişti. Nizam-ı Cedid ile getirilmeye çalışılan yeni düzenden hoşnut olmayan vaizler ramazan ayını fırsat bilerek reformlar aleyhine vaazlar vermişti (Işık, 2015:492). Yine II. Mahmud’un beğenilmeyen reform kararları da vaizlerin açık hedefi haline gelmişti (Karateke, 2017:7).

Kanun-i Esasi çalışmaları esnasında da aykırı vaizler getirilmek istenen yeni düzene karşı faaliyetler yürütmüşlerdi. Verdikleri vaazlarla etkili olmaya ve fikirlerini yaymaya çalışmışlardı. Camileri yakından takip eden hükümet ise bu duruma kayıtsız kalmamıştı (Georgeon, 2018:81).

Sultanlar, vaizlerin bireysel tavrının kitlesel bir tepkiye dönmemesi için çeşitli tedbirler alırdı. İlk tedbir doğru vaizlerin seçilmesi ve bu görevlere getirilmesiydi. Özellikle cemaati çok olan camilerde atamalara dikkat edilmeliydi (BOA, A.MKT.MHM, 88/53, 11 N 1272/16 Mayıs 1856). Selâtin camii vaizlerinin seçimine de özellikle dikkat edilirdi. Bu vaizlerin öteden beri din ü devlete hayırlar isteyen ve güzel işler yapan kimseler olduğu ve bunun devam etmesi istenirdi. Vazifesi olmayan kelimelere cesaret eden kişilerin bu camilere yakışmadığı ve görevlendirilmemesi gerekirdi (BOA, AE.SAMD.III, 229/21997, 19 Ra 1143/2 Ekim 1730).

Vaizlerin kontrol edilmesi hususunda diğer bir tedbir de denetimdi. Denetim görevi çeşitli kurumlara verilebilirdi. Teftişler genellikle vaazların ve dini hassasiyetin yoğun olduğu ramazan ayında olurdu. Teftiş yapacak görevliler Bab-ı fetvadan görevlendirilirdi (BOA, İ.ML, 17/49, 30 Za 1313/13 Mayıs 1896). Bu konuda zabıta memurlarının da

önleyici vazifeleri vardı (BOA, Y.EE, 5/119, 1 N 1318/23 Aralık 1900).

Vaizlerden siyasi konulara girmemesi, şahıslar hakkında konuşmaması istenirdi. Burada elbette rahatsızlık veren durum merkezi otorite ve onun görevlileri aleyhinde yapılan vaazlardı (BOA, DH.HMŞ, 30/9, 26 Ca 1330/13 Mayıs 1912). Buna dikkat edilmezse ceza kaçınılmazdı.

Aykırı vaizlere verilen ceza genellikle onları taşraya sürgün etmektir (BOA, Y.EE.KP, 7/686, 12 N 1315/4 Şubat 1898; BOA, BEO, 435/32621, 12 M 1312/16 Temmuz 1894). Bazen bu sürgüne tepki göstermek amacıyla talebeler hocalarının iadesi için gösteriler yapsa da karar değişmezdi (Ahmed Cevdet Paşa, 2016:809).

Sultan ve iktidarı aleyhine yapıldığı ihbar edilen kimi vaazların arka planında yapılan tahkikatlar sonrası başka nedenler de çıkabiliyordu. Aslen İngiltere tebaası olan Hintli Ali Veliyullah isimli şahsın saltanat-ı seniyye aleyhinde camilerde vaaz verdiği iddiası üzerine yürütülen tahkikatta; adı geçen şahsın aslında idadi mektebinde İngilizce hocalığı yaptığı; ancak ne yaptı ise parasını alamadığı tespit edilmişti. Geçimini hayır sahiplerinin yardımı ile sağladığını belirten Ali Veliyullah, belli ki alacaklarını tahsil etmek için “mesele” çıkarmıştı. Zira vaizliği geçirmek için yaptığını ve parasının ödenmesi halinde Mekke’de bulunan ailesinin yanına gideceğini belirtmişti (BOA, Y.PRK.MŞ, 1/34, 14 C 1298/12 Temmuz 1881).

Düzeni bozan ve kargaşaya neden olan vaazlar sadece siyasi emeller uğruna gerçekleşmezdi. Tarikat şeyhleri ve ulema sınıfı arasında gerçekleşen mücadelelerde de vaazlardan yararlanılırdı. Vaizler, vaazlarında karşı taraf aleyhinde propaganda yapardı. Böyle bir olay Edirne Sultan Selim Han Camii vaizi Dizdarzâde ile Hacı Bayram tarikatından Şeyh Mustafa arasında yaşanmıştı. İki arasında olan husumet vaiz tarafından camide verdiği vaazlarda sık sık dile getirildi. Bir gün işi biraz daha ileri götürerek ahaliye şeyhi katlettirmezlerse bir daha vaaz vermeyeceğini söyleyip onları şeyhe karşı kıskırtmıştı. Olaydan haberdar olan yöneticiler vaizin derhal İstanbul’a gönderilmesini istemiş ve meseleyi kapatmıştı (Aytaç, 2014:325).

Osmanlı tarihinde bu iki grup arasında yaşanan olumsuzluklardan belki de en meşhuru hiç şüphesiz Kadızâdeliler ile Sivâsiler arasındaki mücadeledir. Cami kürsülerinde başlayan tartışmalar padişahın huzuruna kadar çıkmıştı (Çavuşoğlu, 2001:101). Zamanla güçlenen Kadızâdeliler muhalefetlerini daha da ileri taşımışlardı. Vaazlarında siyasi sorunları ve askeri sonuçları kullanarak fikirlerini kabul ettiriyorlardı. Bu konuda kendilerine muhalif olan üst düzey görevlileri bile görevden aldrabiliyorlardı (Ocak, 1979-1983:224).

Tarikat şeyhleri, hele ki devletin takibatı altında olan tarikatlara mensuplar ise vaazlarından dolayı başlarına bir iş gelmemesi için çeşitli tedbirler alırdı. Bu şeyhlerden birisi de Melami Şeyhi olan Şeyh İdris idi. Cami kürsülerinde Vahdet-i Vücûd’a dair ateşli vaazlar verip devleti tenkit eden bu şeyh gerçek kimliğini kullanmazdı (Ocak, 1997:230).

Vaazların kamuoyu oluşturmaya etkisine örneklerden bir diğeri de mezhepsel farklılıkların kullanılmasıydı. Eskişehir’de vaizin vaazında İranlılar ile ilgili söylediği iddia

edilen kötü sözler iki devlet arasında gerginliğe neden olmuştu. İran Şehbender vekilinin de katıldığı bir tahkikat komisyonu kurulmuştu. İddia sahipleri hocanın vaazda İranlılar hakkında ileri geri konuşması nedeniyle hakarete uğramakla kalmayıp dükkânlarını da kaybettiklerini belirtmişti. Vaiz ise suçlamaları kabul etmemişti (BOA, HR.SYS, 2940/73, 24 N 1293/13 Ekim 1876).

Benzer bir durum İstanbul'da yaşanmıştı. Çarşamba günleri vaaz vermek için Sultanahmet'teki evinden Üsküdar'a geçen Hoca Ömer Efendi, bir gün vaazında "İranlılar kâfirdir, onlarla evlilik de caiz değildir" diye vaaz vermişti. Duruma sinirlenen üç İranlının hocayı telef edeceği bilgisini alan görevliler, hocaya bir daha bu konulara girmemesi veya Üsküdar'a geçmemesi uyarısında bulunmuştu (BOA, ZB, 350/38, 28 B 1315/23 Aralık 1897).

Dini taassubun etkili olduğu ilginç bir vaaz örneği de Kırşehir'de yaşanmıştı. Yerel yöneticilerin "irticai vaaz" olarak nitelendirdiği bu olayda Hoca Vehbi Efendi hükümeti tenkit etmek ve halkı galeyana getirmekle suçlanmıştı. Vehbi Efendi Kapı Camii'nde verdiği vaazında uzun süredir dua etmelerine rağmen yağmur yağmamasının nedeni olarak hükümeti göstermişti. Zira rahmetin yağmamasının nedeni hükümetin izniyle "icra-yı sanat" eden ip cambazlarıydı. Hoca, dinini sevenlerin bu cambazlara haddini bildirmesini ve alet edevatlarını tahrip etmelerini istemişti. Bunu müteakip "cahil" ahali camiden çıkıp ellerine aldıkları bıçak ve sopalarla cambazhaneye hücum etmişti. Ancak görevlilerin bunlara hemen müdahale etmesiyle olayın büyümesinin önüne geçilmişti (BOA, DH.ŞFR, 415/77, 18 Ca 1327/20 Haziran 1909).

Camilerde verilen vaazlar, Avrupa kamuoyunu şekillendirmek için de kullanılırdı. Yabancı basın, camilerde sık sık gayrimüslimlere yönelik saldırılar için vaazlar verildiği ile ilgili haberler yapardı. Bu gazetelerden biri de Londra'da çıkan Standart Gazetesi'ydı. Gazete Diyarbakır'da camilerde daima Hristiyanlar aleyhine ilan-ı cihat için vaazlar verildiği haberini yapmıştı. Yapılan tahkikat sonrası böyle bir durumun olmadığı tespit edilmişti. Hariciye Nezareti'ne hemen talimat verilerek iade-i itibar için haberin tezkip edilmesi istenmişti (BOA, BEO, 583/43713, 13 N 1312/10 Mart 1895). Yine Paris gazetelerinde de benzer haberlerin yapıldığı bu haberlerin "külliyyen bî-asl ve esas" olduğu için hemen tezkip edilmesi istenmişti (BOA, HR.SFR.03, 490/2, 20 Ra 1318/18 Temmuz 1900).

4. Cami Avlularında Gösteriler

Gösteri kelimesinin sözlük anlamı, bir isteğin ya da karşı görüşün, kamuoyunun dikkatini çekecek bir biçimde, topluca açığa vurulması eylemidir (Parlatır, 1988:879). Sözlük anlamından da anlaşılacağı gibi bu faaliyetin yapılmasına "karşıt görüş", "bu görüşe destek sağlama" ve "kendini ifade etme arzusu" neden olur.

Bu muhalif tavrın dile getirilmesinde camilerden yararlanılmasının elbette nedenleri vardır. Öncelikle camiler, sadece ibadet alanları değil aynı zamanda ahalinin kültürel, sosyal, siyasal ve hatta ekonomik faaliyetlerini de kapsayan bir merkezdir (Demirci, 2003:134). Ahali için hayatın

merkezi olan bu yer; aynı zamanda toplanma ve bir araya gelme imkânı sağlayan fiziksel bir mekân sağlar. Bir diğer neden ise iktidara muhalif olmanın getireceği tehdiye karşı mekânın manevi atmosferinden güç almak olmalıdır.

Gösterilerin nedenleri genellikle iktidar ve politikalarıdır. İktidarın askerlik işlemleri, tapu uygulamaları, vergi kanununda yaptığı değişiklikler, uluslararası siyasetteki tavır ve hukuk reformları gibi çeşitli alanlardaki icraatları tepkilere neden olabilirdi. Böyle durumlarda hükümet hemen refleks gösterir, gösterilerin büyüyen emniyet ve asayişin bozulmasına fırsat vermek istemezdi.

Gösteri yapılan yerlerden birisi İşkodra ve nedeni hukuksal problemlerdi. Vilayetten Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta, cahil ahalinin ahkâm-ı şer'iyenin tatbikini talep maksadıyla camiye toplandığı ve bu amaçla gösteri yaptığı bildirilmişti. Bölgenin ulema ve eşrafından birkaç kişinin ahaliye nasihat ve telkinatta bulunması ile gösterinin dağıtıldığı ve endişelenecek bir hal kalmadığı belirtilerek yüreklerle su serpilmişti (BOA, DH.ŞFR, 411/56, 27 S 1327/20 Mart 1909).

Podgoriçe'de ise ahali hükümetin arazi yoklamasına karşı çıkmıştı. Mevcut kazanımlarını kaybedeceğinden endişelenen ahali, Çarşı Cami imamı önderliğinde adı geçen camide toplanarak hükümetin vereceği tapuları almayacaklarına dair yeminler etmişti. Olaya müdahale eden görevliler, gösteri yapan ahaliyi teskin edip, olaya ön ayak olanları Vilayete götürmüştü (BOA, A.MKT.MHM, 461/23, 16 C 1290/11 Ağustos 1873).

Hükümetin yaptıklarına değil bazen yapmadıklarına da tepki gösterilmişti. Hicaz'da bulunan askerler, bölgede bulunan bir camiye iltica etmişlerdi. İstihkaklarını alamayan ve zamanı gelip de terhis olamayan askerler kışladan firar ederek camiye sığınmışlardı. Komutanlarının da askerlere hak verdiğinin anlaşıldığı yazışmalar sonrası hükümet Deutsche Bank'dan borç alarak meseleyi halletmişti (BOA, BEO, 2111/158309, 15 R 1321/11 Temmuz 1903).

Hükümet üyelerinin hedef haline geldiği protestolar da vardı. 1875 yılında Balkanlarda yaşanan kriz ve Avrupa devletlerinin politikaları Müslüman Osmanlı vatandaşlarının tepkisini çekmişti. Başkentteki Müslümanlar kendi yöneticilerinin sorunu çözmeye başarısız olduklarını ve Balkanlarda bulunan Müslüman ahaliyle ilgilenmediklerini düşünüyordu. Özellikle Mahmud Nedim Paşa ve şeyhülislamın görevden alınması için Fatih ve Süleymaniye gibi büyük camilerde protesto gösterileri düzenlenmişti (Georgeon, 2018:59).

Osmanlı toprakları dışındaki Müslüman ahalinin de gösteri yapmak için buldukları yer camilerdi. Rusçuk'ta bulunan Müslümanlar, Bulgar hükümetini protesto etmek için Yeni Cami'ye toplanmıştı. Müslüman ahali Bulgar hükümetinin o güne kadar arsa üzerinden alınan vergi yerine mahsul üzerinden vergi almasına ve bağlar ile ilgili yeni düzenlemelerine tepki göstermişti (BOA, HR.SFR.04, 536/22, 6 Za 1317/8 Mart 1900). Benzer gösteriler Varna ve başka şehirlerde de yaşanmıştı (BOA, HR.SFR.04, 536/43, 19 Za 1317/21 Mart 1900).

Gösteriler için camileri kullanan sadece Müslüman ahali değildi. Balkanlarda gayrimüslim komita mensupları da fırsatını bulduklarında bu tarz faaliyetler yapmıştı. Makedonya Komitası mensupları Bulgarların zulme uğradıkları iddiasıyla Filibe Cami-i şerifinde nümayiş gerçekleştirmişti. Abdülhamid'in velâdet yıl dönümüne denk getirilen gösteride Makedonya'daki saltanat siyaseti eleştirilmişti (BOA, HR.SFR.04, 358/59, 17 Ş 1315/11 Ocak 1898).

Gayrimüslimlerin protesto gösterisi yaptıkları yerlerden bir diğeri ise Sofya'da bulunan bir camiydi. Hedeflerinde padişah olan komita mensubu Bulgarlar, avluya astıkları tasvir-i hümayuna karşı edepsizce davranmışlardı. Bu sırada orada bulunan caminin birinci imamı Ahmed Vehbi Efendi bu duruma daha fazla dayanamayarak hemen jandarmalara haber vererek tasvir-i hümayunu asıldığı yerden almıştı. Durumu başkente bildiren Sofya Ticaret İşleri Müdürü, imam efendinin yaptığı cesurca davranışa karşı İstanbul Müderrisliği payesi ile ödüllendirilmesini talep etmişti (BOA, Y.PRK.MK, 9/75, 6 Za 1317/8 Mart 1900).

SONUÇ

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti açısından sosyal, siyasi, ekonomik, askeri ve birçok alanda yeni sorunların ortaya çıktığı bir yüzyıldı. Bu dönemde devlet, bu sorunlara çözüm bulmak ve modern düzene uyum sağlamak amacıyla toplumsal hayata yönelik birçok yeni düzenleme yapmıştı.

Merkezi otoritenin düzen arayışı esnasında, otorite dışı kimi unsurlar da kendini ifade etme, dikkat çekme ve istediklerini gerçekleştirmek için çeşitli yollara başvurmuştu. Bu eylemler bazen merkezi otoritenin tamamen varlığına bazen de politikalarına karşı gerçekleşmişti. Elde edilmek istenen, eylemin dayandığı fikrin kitleye duyurulması ve benimsetilmesiydi. Böylelikle o fikir ile ilgili kamuoyu oluşturulmuş olacaktı.

Konu üzerine çalışan araştırmacılar, âmme efkârının modern okullar ve kahvehane gibi yerlerde veya basın yoluyla oluşturulduğu sonucuna ulaşmışlardır. Camiler de bu yapılar gibi kitlelere ulaşma fırsatı sağlamaktadır. Ayrıca kutsal kabul edilen yapısı, bünyesinde yapılan veya bu yapının direk kendisine yönelik her eylemin de dikkate alınmasını sağlamıştır.

Her gün 5 vakit tüm Müslümanların camiye gitmelerinin dini ve siyasi bir görev olduğu Osmanlı topraklarında, camiler iktidar dışı unsurların fikir ve eylemleri için potansiyel bir kitle iletişim imkânı sağlardı. Bunu camilere afişler asarak yaptıkları gibi çeşitli nümayişlerle de gerçekleştirebilirlerdi. Kutsal bir mekânın kutsal bir mevkiinde verilen vaaz, kitleyi etkilemek ve yönlendirmek için belki de en uygun yerd.

Camilerde kitleleri yönlendirmek için kullanılan bu araçlar, 19. yüzyıl boyunca birçok amaca hizmet etmişti. Camilere asılan afişlerde, genellikle Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki çatışmalar, Müslümanların toplumsal ve dini meseleleri ile ilgili düşünceler, idari ve siyasi problemler, modern hayata dair itirazlar dile getirilirdi. Vaazlar, genellikle ilmiye camiasında yaşanan ihtiraslar, siyasete yön verme arayışları, toplumsal değişime ve reformlara karşı direnç, dini ve ahlaki problemler hakkında yapılırdı.

Nümayişler, genellikle beğenilmeyen politika ve politikacılara, alınan idari kararlara yönelik olurdu.

Merkezi yönetime karşı cami merkezinde gerçekleşen tüm bu faaliyetler devletin sıkı takibi altındaydı. Buralarda gerçekleşen herhangi bir olaya hemen müdahale yoluna gidilir, meselenin daha da büyümesine engel olunurdu. Bu durum bütün bir yüzyılın özeti gibiydi.

İncelenen dönemde Osmanlı Devleti'nin mücadele etmek zorunda kaldığı ayrılıkçı hareketler gibi siyasi olayların yanı sıra toplumsal değişimlerin yaşandığı dönem olaylarının da bu örneklerle cami etrafında kendisini gösterdiği görülmüştür. Burada gerçekleşen faaliyetleri anlamak, hiç şüphesiz kamuoyunun da daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA**1. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Ali Emiri Ahmed III (AE.SAMD.III): 229/21997.

Babıali Evrak Odası Evrakı (BEO): 1067/79980; 3275/245578; 846/63413; 846/63413; 584/43761; 576/43143; 584/43766; 589/44134; 1094/142781; 1914/143525; 1914/143525; 435/32621; 583/43713; 2111/158309.

Cevdet Dâhiliye (C.DH): 77/3837; 247/12343; 183/9117.

Cevdet Zabtiye (C.ZB): 28/1378; 76/3789; 54/2661.

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT): 1476/118; 2373/63; 2373/63; 1476/118; 2072/12; 571/22; 2348/35; 571/22.

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (DH.ŞFR): 205/115; 205/115; 184/16; 213/81; 196/41; 196/41; 153/55; 415/77; 411/56.

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM): 20/14.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK): 22/71; 1/42.

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 3. Şube Belgeleri (DH.EUM.3.ŞB): 1/37.

Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH.HMŞ): 30/9.

Hariciye Nezareti Belgrat Sefareti (HR.SFR(03)): 493/5; 490/2.

Hariciye Nezareti Paris Sefareti Belgeleri (HR.SFR(4)): 487/81; 536/22; 536/43; 358/59.

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS): 190/4; 2940/73.

Rumeli Müfettişliği Jandarma Müşiriyet Ve Kumandanlık Evrakı (TFR.I.AS): 70/6959.

Rumeli Müfettişliği Manastır Evrakı (TFR.I.MN): 44/4394.

Sadâret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemi Belgeleri, Bulgaristan (A.MTZ(04)): 73/50.

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (Odası) Belgeleri (A.MKT.MHM): 619/7; 619/8; 612/8; 619/8; 461/23; 662/46; 662/46; 407/53; 662/46; 613/20; 88/53; 461/23.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE): 5/119.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV): 144/33; 119/79; 233/100.

Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK): 38/35.

Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.DH): 8/58.

Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı (Y.PRK.MŞ): 1/34.

Yıldız Perakende Evrakı Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.MK): 9/75.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS): 268/129; 329/47; 268/120; 320/115; 254/68; 327/22.

Yıldız Sadrazam Kamil Paşa Evrakı (Y.EE.KP): 7/686.

Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB): 350/38.

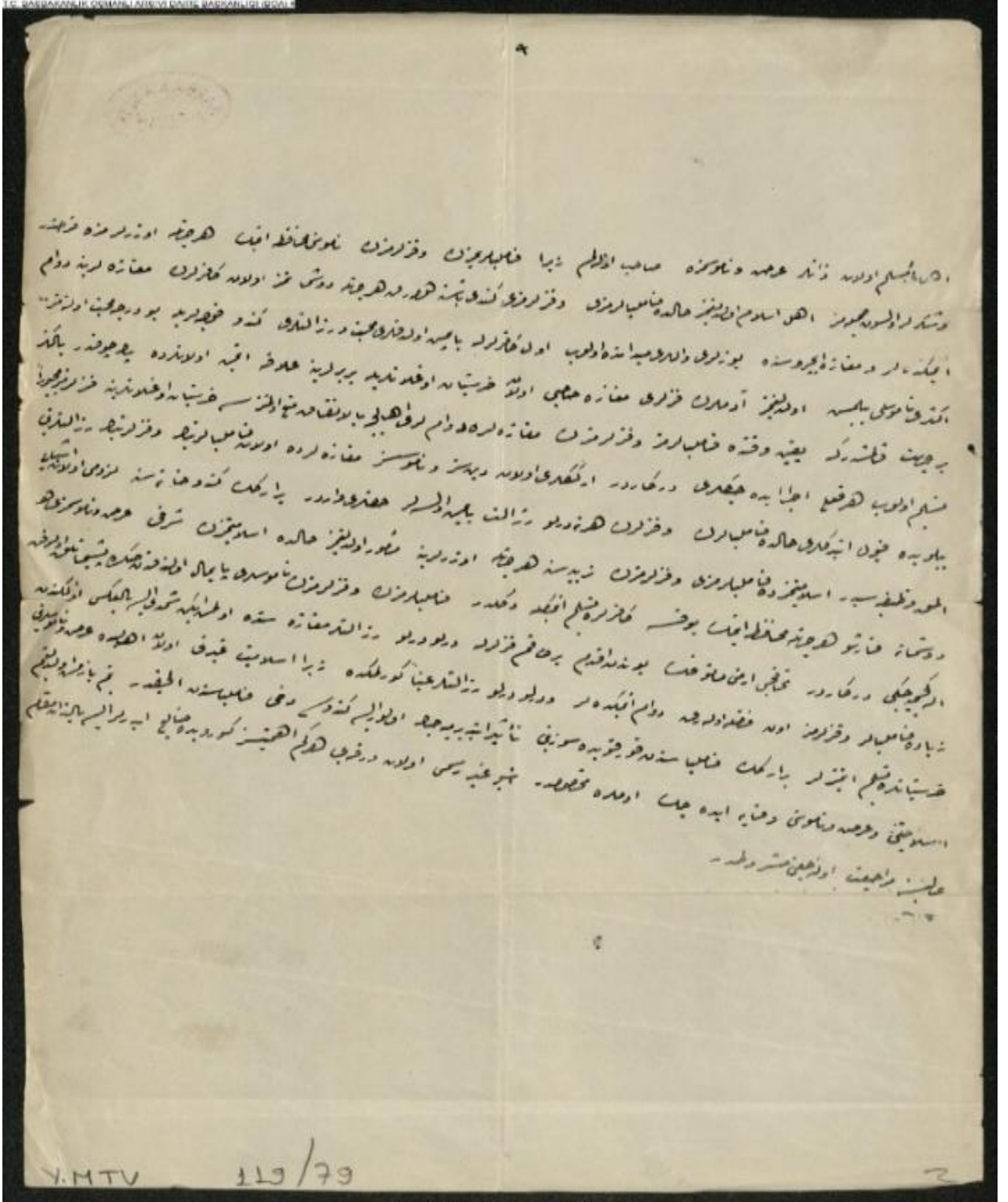
1. Araştırma ve Başvuru Eserleri

Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı İmparatorluğu Tarihi-2, Mustafa Güçlükol ve Bilge Bozkurt (edt.), (2016), İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

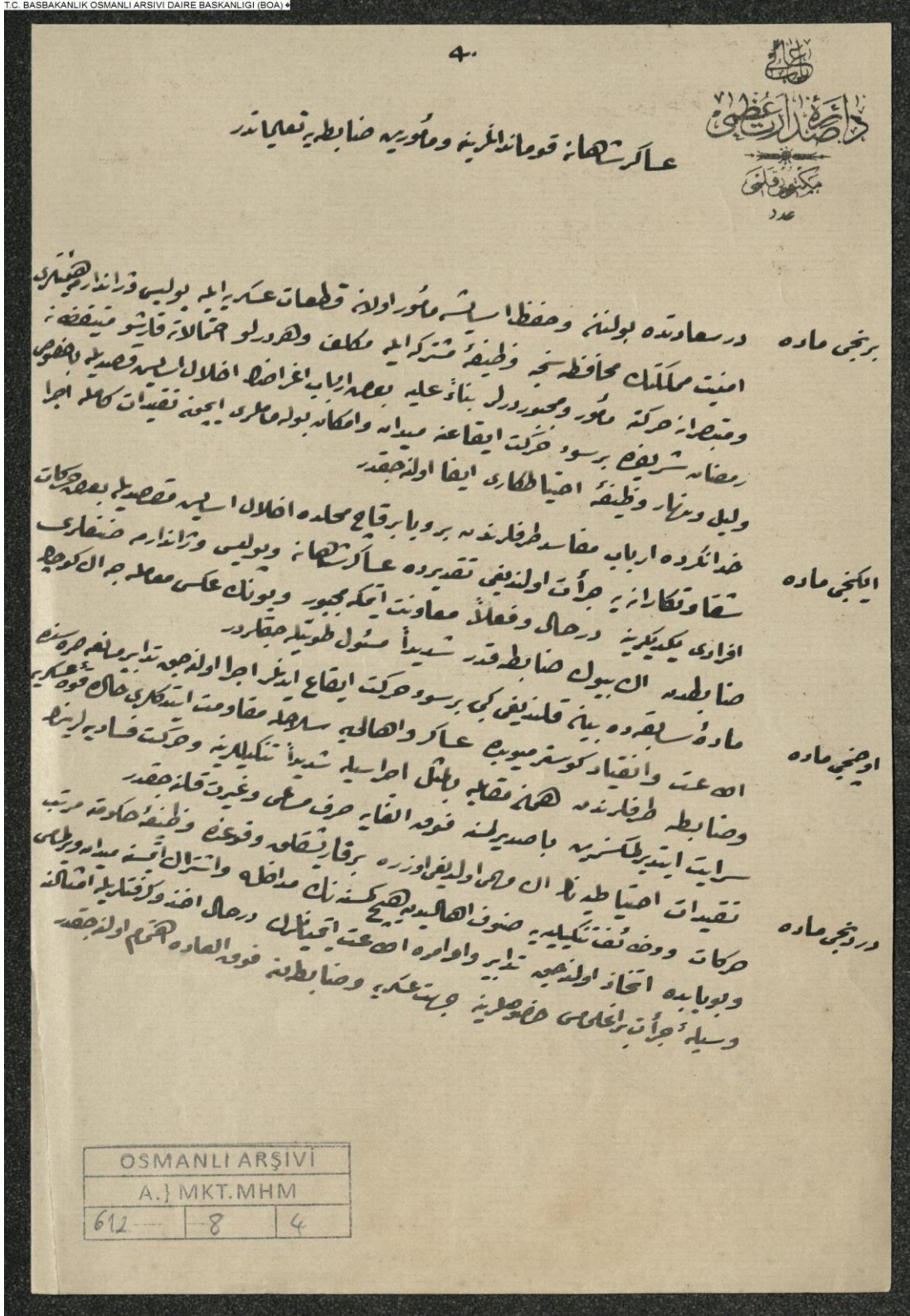
- Aytaç, Reyhan (2014), 66 Numaralı (H. 997-998/M. 1589-1590) Mühimme Defteri (İnceleme-Metin), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Birecikli, İhsan Burak (2013), “İştib Vukûâtı 1911: Bulgar Çetelerin Çarşı Camii’ne Bombalı Saldırısı”, Süleyman Seydi, Vedat Kartalcık ve Murat Kılıç (edt.), Uluslararası Balkan Sempozyumu Bildirileri, Isparta, s. 229-251.
- Cirit, Hasan (2012), “Vaaz”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 404-407.
- Çavuşoğlu, Semiramis (2001), “Kadızedeliler”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 100-102.
- Çetinkaya, Y. Doğan (2008), “1908 Devrimi’nde Kamusal Alan ve Kitle Siyasetinde Dönüşüm”, İÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, S. 38, s. 125-140.
- Demirci, Mustafa (2003), “İslam’da Şehir ve Şehrin Sosyal Dinamikleri”, İSTEM Dergisi, S. 2, , s. 129-146.
- Eryılmaz, Bilâl (2019), “Temel Kavramlar”, Kamu Yönetimi, Süleyman Sözen (edt.), Anadolu Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 2-27.
- Georgon, François (1999), “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İstanbul Kahvehaneleri”, Heiene-Desmet Gregoire ve François Georgon (haz.), Doğuda Kahve ve Kahvehaneler, (Çev. Meltem Atik ve Esra Özdoğan), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Günaydin, Emin (2023), Halil Hamdi Bey’in Canik Mutasarrıflığı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
- _____ (2018), Sultan Abdülhamid, (Çev. Ali Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Hüseyin Râci Efendi, Zağra Müftüsünün Hatıraları (Tarihçe-i Vak’a-i Zağra), M. Ertuğrul Düzdağ (haz.), (2015), İz Yayıncılık, İstanbul.
- Işık, Zekeriya (2015), Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkileri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- İstanbul Kadı Sicilleri, Üsküdar Mahkemesi, 1 Numaralı Sicil, Haz. Bilgin Aydın-Ekrem Tak, (2010), İSAM Yayınları, İstanbul.
- Karateke, Hakan T. (2017), Padişahım Çok Yaşa! Osmanlı Devletinin Son Yüzylında Merasimler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Mardin, Şerif (2006), “Türk Toplumunu İnceleme Olarak Sivil Toplum”, Türkiye’de Toplum ve Siyaset, Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder (der.), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1979-1983), “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızedeliler Hareketi”, Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, C. XVII-XXI, S. 1-2, Ankara, s. 208-225.
- (1997), “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Bayrâmî (Hamzavî) Melâmileri ve Osmanlı Yönetimi”, Belleten, C. LXI, S. 230, Ankara, s. 93-110.
- Öztürk, Serdar (2005), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kamusal Alanın Dinamikleri”, Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, S. 21, s. 95-124.
- Özcan, Abdülkadir (2004), “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 246-249.
- Pakalın, Mehmet Zeki (1993), Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III, MEB Yayınları, İstanbul.
- Parlatır, İsmail, vd. (1988), Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 8. Basım, Ankara.
- Uğur, Mücteba (1987), “Va’z, Kısacılık ve Hadiste Kussas”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 28, S. 1, s. 291-326.
- Yediöldüz, Bahaeddin (1982), “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, Vakıflar Dergisi, S. 14, s. 1-27.

EKLER

Ek 1: Samsunda üç camiye asılan ve İslam kadınlarının Hristiyan mağazalarından alışveriş yapmasını kınayan yafta. (BOA, Y.MTV, 119/79, 10 Za 1312/5 Mayıs 1895.)

Ek 2: Ramazan ayı dolayısıyla İstanbul'un asayişinin korunmasından sorumlu memurlara yönelik hazırlanan talimat. (BOA, A.MKT.MHM, 612/8, 2 N 1314/4 Şubat 1897.)

A.}MKT.MHM.00612.00008.004

EXTENDED ABSTRACT

The 19th century was a century in which new social, political, economic, military, and many other problems emerged for the Ottoman Empire. In this period, the state made many new arrangements for social life in order to find solutions to all these problems and to adapt to the modern order. During the central authority's search for order, some elements outside the authority also resorted to various means to express themselves, attract attention, and realize what they wanted. These attempts were sometimes against the very existence of the central authority and sometimes against its policies. What they wanted to achieve was to make the idea on which the action was based known and adopted by the masses. In this way, public opinion about that idea would be formed.

Researchers working on the concept of public opinion have concluded that this concept is formed in places such as modern schools and coffee houses or through the press. In this study, with the examples given, it is tried to explain that mosques have a similar effect. Mosques, which had a functional position in the Ottoman Empire, provided the opportunity to reach the masses like these structures. Mosques, whose main function was a place of worship, were also an important part of social life. In particular, mosques were places where people came together, sought solutions to their problems, and listened to the demands of the state. They were sacred for Muslims and this ensured that any demands that arose in mosques were carefully monitored.

Almost all of the problems that the state faced, especially in the entire 19th century, would also have an impact on the mosque. The main problem that the state had to deal with for a whole century and beyond was the rebellion movements of non-Muslim subjects. The sovereign powers were also involved in this issue and the Ottoman Empire would resort to various means to find a solution. Separatist groups opposed to this centralized control would physically attack mosques in order to attract the attention of both the Ottoman Empire and international public opinion. In the Balkans, these attacks were carried out both to attract attention and to encourage the remaining Muslim population to emigrate. In Eastern Anatolia, attacks by Armenian members of the committee would turn into armed clashes and serve to create an atmosphere of chaos.

In addition to physical attacks, another method used by these separatist non-Muslim elements was to commit acts of spiritual insult against mosques. Mosques are seen by Muslims as the "house of God" and are therefore considered sacred. Separatist groups, on the other hand, insulted Muslims by throwing pig carcasses, which are considered forbidden by Muslims, into mosques and drawing crosses on mosque walls with their blood.

Non-Muslim elements were not the only ones behind physical attacks on mosques. Some local administrators or bandit groups trying to escape the influence of the central authority or changing administrative regulations could also physically attack mosques. In such cases, the perpetrators' motives were to create an atmosphere of fear and disorder and to have their hidden or overt demands taken into account. Mosques were also frequently used by non-governmental elements to voice an idea or action, to create public opinion in order to get the masses to adopt or oppose it. In the Ottoman lands, where it was a religious and political duty for all Muslims to go to the mosque 5 times a day, mosques provided a potential mass communication opportunity for the ideas and actions of non-governmental elements. They could do this by hanging posters in mosques as well as through various rallies. In addition, there were preachers who delivered sermons during the Friday prayers, which were obligatory to be performed in congregation every Friday, and at other times, and these preachers had a special position in terms of inciting the masses to an idea.

These tools used in mosques to direct the masses served many purposes throughout the 19th century. The posters hung in mosques often expressed conflicts between Muslims and non-Muslims, opinions on Muslim social and religious issues, administrative and political problems, and objections to modern life. Sermons were usually about the ambitions of the scholarly community, the quest to shape politics, resistance to social change and reforms, and religious and moral problems. Rallies were usually directed against unpopular policies, politicians, and administrative decisions.

All activities that took place in the mosque center against the central government were under the close surveillance of the state. Any incident that took place in these centers was immediately intervened and the matter was prevented from escalating further. This situation summarized a whole century.